

Kálvin Újszövetséghez írott kommentárjainak elterjedtsége a kora újkori Erdélyben

Kálvin János, a reformátorok második generációjának talán legkiemelkedőbb képviselője, akinek munkássága jelentősen meghatározta a kora újkori Európa arculatát, fejlődését. Amikor hatásáról beszélünk, többnyire az Intitúcióban, kisebb teológiai munkáiban és leveleiben megfogalmazott gondolatainak terjedését vizsgáljuk.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Kálvin csaknem a teljes Szentírást végigmagyarázta és e magyarázatok többsége még életében sajtó alá került. 1540 és 1550 között a páli levelek, illetve a *Zsidókhoz írt levél* kommentárja jelent meg tíz kötetben, majd 1551 és 1564 között 17 kommentárjának újabb 24 kiadása látott napvilágot. A kommentárkiadások száma a század végére hatvanra emelkedett. A 17 nagyobb lélegzetű kommentár (a 40-es évek levélkommentárjait később egyetlen gyűjteményes kötetbe rendezte) közül tíz ószövetségi, hét újszövetségi. Az ötven kiadásból pedig 27 ószövetségi és 23 újszövetségi.¹

Az erdélyi könyvtárakban fellelhető 16–17. századi Kálvin-kiadások kutatása során összesen 350 művet találtunk, és azt tapasztaltuk, hogy amíg az *Institutio* 16–17. századi kiadásaiból 103 található az erdélyi és partiumi gyűjteményekben, addig a bibliai kommentárkiadások száma mintegy felével több, pontosan 153, ezek közül pedig 64 újszövetségi kommentár.

Ezen kommentárok vándorlásának, tulajdonosi körének bemutatásával köszöntjük egykori tanárunkat, a páli levelek magyarázóját 70. születésnapján.

A 23 nagyobb terjedelmű újszövetségi kommentár közül hat a négy evangéliumot (1555, 1560, 1563, 1572, 1582, 1595), egy *János evangéliumát* (1553), hat az *Apostolok cselekedeteit* (1552, 1554, 1560, 1564, 1573, 1584), kettő a páli leveleket (1551, 1557), szintén kettő az ún. katolikus leveleket (1551, 1554), hat pedig

¹ Peter, Rodolphe – Gilmont, Jean-Francois: *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*. I., 1532–1554. II., 1555–1564. III., 1565–1600. Genève 1991–2000, 645–648 (a továbbiakban: BiblCalv) A kötet egyetlen hazai gyűjteményben sem található meg, Sipos Dávidnak köszönöm, hogy külföldi tanulmányútja során lefényképezte, és így használhattam.

az összes újszövetségi levelet (1556, 1565, 1572, 1579, 1580, 1600) magyarázza.² Ezek közül mindössze négyből (az *Evangeliumi harmónia* 1582-es, a János-kommentár 1553-as, az Apostolok cselekedeteihez írott magyarázat 1584-es és a teljes levélkommentár 1579-es kiadásából) nem találtunk példányt.

A 64 nyomtatvány 40 kötetben található, a köteteket 16 közgyűjteményben őrzik. Ezek a Kolozsvári Református Kollégium, a Kolozsvári Unitárius Kollégium, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, a Zilahi Református Kollégium, a Nagyszebeni Bruckenthal Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár, a Székelyudvarhelyi Református Kollégium, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium, a gyulafehérvári Batthyaneum, a segesvári Városi Könyvtár, a Medgyesi Lutheránus Egyházközség, a Brassói Evangélikus Gimnázium, a Szatmár Megyei Könyvtár, a Bukaresti Román Nemzeti Könyvtár és a Galaci Vasile Urechia Könyvtár.

A 40 kötet közül 20 egyetlen kiadványt tartalmaz, 20 pedig kolligátum. Utóbbiak közül 17 kizárólag Kálvin újszövetségi kommentárjait tartalmazza, egyikükbe Kálvin Jeremiás könyvéhez írott magyarázatát is belekötötték, a másik kettőt pedig Rudolf Gualther, illetve Nikolaus Henningsen írásmagyarázati munkájával kötötték egybe. A Kálvin-kommentárokat tartalmazó kolligátumoknak öt típusát különíthetjük el: 1. evangéliumi kommentárok + az ApCsel kommentárja; 2. evangéliumi kommentárok + a levelek kommentárja; 3. evangéliumi kommentárok + az ApCsel kommentárja + a levelek kommentárja; 4. a páli levelek kommentárja + a katolikus levelek kommentárja; 5. az ApCsel kommentárja + a páli levelek kommentárja. Mivel az első négy kolligátumtípusból több példányt is találunk, elképzelhető, hogy kiadói vagy terjesztői kolligátumokról van szó.

A kötetek többsége (32) eredeti reneszánsz bőrkötésben van. A kötéseknek az a sajátossága, hogy a külső táblájukra rányomták a tulajdonos monogramját, illetve a bekötés (és a vásárlás) időpontját. A monogramok feloldása kulcsfontosságú kutatásunk szempontjából, hiszen a mögöttük rejtőző személyek a kötetek első tulajdonosai. Kísérleteink jó része sikeresnek bizonyult, és kiderült, hogy a 350 Kálvin-kötet mintegy száz feloldott supralibrosának monogramja mögött a wittenbergi egyetem magyar, illetve erdélyi szász diákjai rejtőznek, akik általában peregrinációjuk első két esztendejében vásárolták a köteteket. A monogramok feloldásakor Szabó Miklós és Tonk Sándor peregrinus-adattárát, illetve a wittenbergi Magyar Bursa matricoláját³ használtuk. Az eredményeket mi magunk sem tekintjük kizárólagosaknak és cáfolhatatlannak. A feloldásokat akkor tekintjük százszázalékosaknak, amikor valamilyen kéziratos bejegyzés erősíti meg ezt. Ha nincs ilyen bejegyzés, feltételes feloldásainkat akkor tekintettük valószínűeknek és valószínűeknek, amikor a monogram „gazdájá”-nak peregrináció utáni valamelyik szolgálati

² Uo. 647–648.

³ Szabó Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenber 1655–1613*. Halle (Saale) 1941.

helye közel esik az időrendben következő possessor szolgálati helyéhez, vagy netalán egybeesik azzal.

Hadd említsünk erre egyetlen példát: A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzik Kálvin Jánosnak a tizenkét kispróféta könyveihez írt kommentárja 1567-es kiadásának egy példányát.⁴ A kötet külső tábláján a P C L / 1578 subralibros látható. A peregrinus-adattár alapján egyetlen valószínűsíthető feloldás: Laskói Csókás Péter. Ő 1578. január 3-án iratkozott be legelőször a wittenbergi egyetemre, majd a marosvásárhelyi iskola rektora lett.⁵ Nevét sokféleképpen használta. A *Speculum exilii...* című teológiai enciklopédiájában (Brassó, 1581 – RMNY 483): *Petrus C. Laskovius*,⁶ ami megegyezik monogramunk feloldásával. A következő (íráskép alapján) 17. századi possessorbejegyzés a marosvásárhelyi iskolát, éppen Laskói első szolgálati helyét jelöli meg tulajdonosként. Ebben az esetben a supralibros feloldását megbízhatónak tekintjük, és Laskói Csókás Pétert pedig a kötet első tulajdonosának.

Ha megvizsgáljuk a 40 újszövetségi kommentár tulajdonosait, három csoport rajzolódik ki: erdélyi szász lutheránus értelmiségiek; magyar háromságos egyháziak; és erdélyi (magyar, szász, lengyel és más nemzetiségű) unitáriusok.

A 16. századi könyvtulajdonosok között a legmarkánsabb csoport az erdélyi szászoké. Tizenöt kötet supralibrosának monogramját sikerült többekévesb megnyugtató módon feloldanunk, ezek közül tíz monogram mögött Wittenbergben tanuló erdélyi szászokat véltünk felfedezni. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen Luther halála (1546) után a helvét iránnyal rokonszenvező Melanchthon személye volt Bölcs Frigyes egyetemének első számú vonzereje, őt hallgatták magyarok és szászok egyaránt. Valószínűleg halála (1560) után is megmaradt ez a helvé-barát hangulat az egyetemen, hiszen a legtöbb Kálvin-kötetet a '60-as, '70-es évek wittenbergi diákjai vásárolták. A lutheránus ortodoxia csupán a század utolsó évtizedeiben kezdett megerősödni a német reformáció bölcsőjében.

Az erdélyi szász egyház az 1560-as évek elején kezdett merevebben ragaszkodni a reformáció lutheri irányához, ám a helvét tanokat valló „eretnekek”-kel egészen a század végéig viaskodtak a zsinatokon. Az egyháztörténészek általában Lukás Ungler püspök (1572–1600) erélyességének tudják be azt, hogy a század végéig gyakorlatilag az erdélyi szász gyülekezetek nagy többsége a *Confessio Augusta Invariantát* vallotta magáénak.⁷

Ilyen körülmények között szinte természetes, hogy a berethalmi származású Franciscus Saliceus, aki 1570-ben iratkozott be Luther egyetemére, 1571-ben, két ószövetségi (Zsolt, ill. Ézs + kispróféták-kolligátum)⁸ mellett, a genfi

⁴ MvhelyTB Bf 71.

⁵ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, 226.

⁶ Borsa Gedeon (szerk.): *Régi Magyar Nyomtatványok I*. Budapest 1971, 451.

⁷ Az események részletes leírását ld: Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest 1977, 76; 83–85; 94–96.

⁸ Szebenbruck V. I. 2668, V. III. 566.

reformátor három újszövetségi kommentárkötetét⁹ is megvásárolta, így az Újszövetség teljes kálvini interpretációja ott volt a polcán. 1573-ban hunyt el, röviddel hazatérése után.¹⁰ Tőle a kötetek Johann Beier szebeni polgárhoz kerültek, az ő halála után pedig a helybéli lutheránus gimnáziumba. Saliceus egyébként az a kora újkori erdélyi értelmiségi, aki – a kutatás jelenlegi állása szerint – a legtöbb (szám szerint öt) Kálvin-kötetet birtokolta.

További hét 1560-as, '70-es évekbeli kötet monogramja mögött sejtünk erdélyi származású wittenbergi diákokat: Stephanus Hecius Dillendorphinus, aki Segesváron, Brassóban, Szebenben, majd Enyeden tanított,¹¹ 1562-ben, wittenbergi beiratkozásának évében vásárolt *Evangéliumi harmóniát*, illetve levélkommentárt tartalmazó kötetet. A kötetnek később bizonyos Barbara Weindeliana, valamint Stephan Weinhold volt a tulajdonosa, majd 1864-ben Adolph Kröger zsidvei lelkipásztor adományozta a medgyesi gimnázium könyvtárának.¹²

A brassói Andres Zapinus 1568-ban subscribált a Leucoreán,¹³ 1570-ben *Evangéliumi harmónia*-kötetet vásárolt, amelyet a 18. század óta a segesvári gimnázium könyvtára őriz.¹⁴ Itthoni működésének bizonyítéka ez a kötet, illetve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött azonos supralibrosú (A Z C / 1570) Erasmus-mű.¹⁵ A Brassóból származó Georg Greff (–1603) keresztényfalvi lelkipásztor¹⁶ 1574-ben, wittenbergi tartózkodásának második esztendejében vásárolta meg Kálvin újszövetségi levelekhez írt kommentárját. A kötet a 18. században már a brassói gimnázium birtokában volt.¹⁷ János evangéliumának kiadói kolligátumától, az *Evangéliumi harmóniától* elszakított magyarázatát a berethalmi Paulus Pauli, a későbbi brassói rektor és doborkai lelkipásztor¹⁸ 1572-ben köttette. A 18. században Paul Lang szászsebesi tanárhoz, péterfalvi, majd szászpiáni lelkipásztorhoz került,¹⁹ akinek

⁹ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1563 – SzebenBruk V. II. 398. *Commentarii integri in Acta Apostolorum*. Genevae 1564 – SzebenBruk V. II. 192. *In omnes Pauli epistolas atque etiam in Epistolam ad Hebraeos commentarii*. Genevae 1557 + *Commentarii in epistolas canonicas*. Genevae 1554 – SzebenBruk V. III. 875–876.

¹⁰ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása...* 53.

¹¹ Uo. 252.

¹² *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1560 + *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos...* Genevae 1556 – MedgyesEv 421.

¹³ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 9.

¹⁴ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*. 1563 – SegesvEv VIII. 36. – Már a kötéskor hiányzott a mű János evangéliumát magyarázó része.

¹⁵ Spielmann-Sebestyén Mihály et alii: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum* I. Marosvásárhely 2001, 253 (E 68).

¹⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 68.

¹⁷ *In omnes Pauli apostoli epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos et omnes Epistolas canonicas commentarii*. Genevae 1565 – BrassóEv II. 42–43

¹⁸ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 213.

¹⁹ Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. 1700–1848*. Marosvásárhely 1998.

özvegye a szászsebesi gimnáziumnak adományozta.²⁰ Johannes Junior Bistricensis wittenbergi beiratkozásának évében, 1577-ben²¹ *Evangéliumi harmóniával* egybekötött Apostolok cselekedeteihez írott kommentárt vásárolt. A kötet a segesvári Martin Rosaléré volt a 17. században, tőle a brassói gimnáziumba került.²² Ugyanez a supralibros (I. I. B / 1577) található Kálvin összegyűjtött levelei 1576-os kiadásának Marosvásárhelyen őrzött példányán.²³

Két további monogram mögött csupán gyanítható erdélyi német ajkú wittenbergi diák: Laurentius Wernerus Birthalpius [!] 1575-ben subscribált Luther egyetemén,²⁴ s talán ő vásárolt *Evangéliumi harmóniával* egybekötött levél-kommentárt ugyanabban az évben.²⁵ Petrus Schirferus Coronensis 1578-ban kezdte wittenbergi tanulmányait.²⁶ A vele kapcsolatba hozható három nyomtatványból álló teljes újszövetségi kommentárkötetten az 1579-es évszámot olvashatjuk.²⁷ A kötetek később magyar unitárius, illetve református lelképásztörök birtokában voltak (a következőkben részletesebben szólunk róluk).

A lutheránus ortodoxia 16. század végi erdélyi térnyerése, és ezzel párhuzamosan a kriptokálvinisták fegyelmezése nem jelentette Kálvin műveinek indexre helyezését. A fenti példákból is láttuk, hogy a köteteket 17. században is folyamatosan adják-veszik, öröklik és adományozzák. Az újszövetségi levelek 1551-ben megjelent kommentárjait tartalmazó kolligátum első ismert tulajdonosa Georg Hendel, majd tőle Johann Femgerhez kerül.²⁸ Mindketten a 17. században voltak a szász egyház szolgái: Hendel külföldi tanulmányai után Lekencén és Besenyőn paposkodott, Femger Szebenben volt rektor.²⁹

A következő tulajdonoscsoport a magyar háromságos, majd református prédikátoroké. A 16. század utolsó harmadának erdélyi egyházi viszonyait a könyvtörténeti kutatások is illusztrálják: alig találunk ebben az időszakban erdélyi magyar háromságos vagy református könyvtulajdonosokat.

Az újszövetségi levelek magyarázata 1556-os kiadásának egyik példányát a Kolozsvári Unitárius Kollégium gyűjteménye őrzi. A kötet supralibrosa:

²⁰ BukNat XVI/II/40.

²¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 103.

²² *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1563 + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*. Genevae 1564 – BrassóEv II. 1292.

²³ *Epistolarum et responsorum editio secunda*, Lausanne 1576 – MvhelyTB Bo 2140.

²⁴ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 149.

²⁵ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1560 + *In omnes Pauli Apostoli Epistolas, atque etiam in Epistolam ad Hebraeos*. Genevae 1556 – KvUnit U 60498–60499.

²⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 225.

²⁷ *Harmonia ex evangelistis tribus composita. In Ioannem evangelistam commentarius*. Genevae 1572 + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*. Genevae 1573 + *Commentarii in omnes Pauli Apostoli Epistolas...* Genevae 1572 – ZilahRef 4617.

²⁸ *In omnes Pauli epistolas atque in epistola ad Hebraeos commentaria*. Genevae 1551 + *Commentarii in Epistolas Canonicas*. Genevae 1551 – SzebenBruckV. III. 299–300.

²⁹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 73 és 116.

M S / 1560.³⁰ Ha a tulajdonos magyarországi, ebben az időszakban egyetlen feloldás lehetséges: Matthaëus Sarmasagius. Feloldásunkat a címlapon található – utólag átsatírozott – possessorbejegyzés is erősíti, amelyből a *Matthaëus* keresztnév és a családnév *S* kezdőbetűje, valamint a névben levő *g* betű azonosítható. Sarmasági Máté 1557-ben írta alá a wittenbergi egyetem törvényeit, itthoni működéséről semmit nem tudunk.³¹ A kötet érdekessége, hogy első tábláján *Similitudo ad Justificationem* címmel két példázatot és egy rövid adhortációt olvasunk magyar nyelven. Mindháromnak a lényege, hogy Isten megmutatta a jó és rossz utat, az ember felelőssége, hogy melyiket választja. Az íráskép alapján a 16. században jegyezték le őket, a helyesírásban számos bizonytalanság és következetlenség figyelhető meg. A címlap egy részét – valószínűleg a rajta levő possessorbejegyzéssel együtt – utólag eltávolították, így a kötet több kora újkori tulajdonosát nem ismerjük.

Evangéliumi harmóniát és levélkommentárt tartalmazó kolligátum tábláján olvassuk a B B / 1564 supralibrost. A tulajdonos Batizi Benedek lehetett, aki 1562-ben iratkozott be Luther egyetemére és 1564-ben ugyanitt jelent meg nyomtatásban a *Carmen propempticon* című verse.³² Sajnos Batiziról sem tudunk többet. A kötet tábláján a következő bejegyzést olvashatjuk: *Emptus Megesthini [?] die Margarethae 1572 a R. Gregory Coloswarien. f. 4.* Sajnos a vásárlás helyét nem tudtuk azonosítani, *Megesthinum*, esetleg Medgyes valamiféle latinosítása lehet. Coloswári Gergelyről sem tudunk semmit, valószínű viszont, hogy a kötet 1572-ben már Erdélyben volt, a további kutatás esetleg elárul valamit Batizi életpályájáról is. A 18. század közepén a kötet Berzétei Józsefhez került, aki szászvárosi rektor, majd tordosi lelkész volt,³³ s talán tőle a Szászvárosi Kollégiumba.³⁴

A Szatmár megyei könyvtár 1560-as *Evangéliumi harmóniájának* hátsó tábláján a következő részben kivakart, nehezen olvasható bejegyzés található: *S[...] Balthas[aris] ZentMihály Ministr. [...] Ecclia [...] 2 Martii A. 86.* Szentmihályi Boldizsár 1565-ben subscribált Wittenbergben, 1580-ban Tállyán tűnik fel lelképásztorként. Szabó András szerint 1583-ban vagy '84 elején halt meg, mert ez év áprilisában Károli Gáspár foglalta el a tállyai parókiát.³⁵ A kötet bejegyzése ellentmond feltételezésének, ugyanis 1586-ban még élt.

³⁰ *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos, item in canonicas commentarii.* [Genevae] 1556 – KvUnit U 60497.

³¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 174.

³² RMK III. 528.

³³ Berzétei József 1712-ben született. 1730-ban subscribált Enyeden, Szászvároson volt rektor (1739–1740, 1744), Leidenben peregrinált (1740–1743), majd Tordoson lett lelkész (Ósz Sándor Előd: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848.* Kolozsvár 2006, 23–24.).

³⁴ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne.* Genevae 1560 + *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos...* Genevae 1556 – KvUnit 01556.

³⁵ Szabó András: A magyar késő humanizmus történetéhez. In: *Collectanea Tiburtiana.* Szeged 1990 (Adattár 10.), 218.

Nem tartjuk kizártnak, hogy a környék valamelyik gyülekezetének lehetett lelkipásztor, s akár Károli bibliafordításának munkálataiban is részt vehetett. Talán erre utalhat az is, hogy a kötet nagyszámú latin glosszája mellett néhány magyar nyelvű bejegyzés is előfordul. A kötet következő tulajdonosa Szentmiklósi Demeter gulácsi (1597–1599), rozsályi (1605–1607) és batizi (1616–1617) lelkész volt,³⁶ aki 2 forint 50 dénárért vásárolta meg magának. Ezután a Némethi család három tagja is birtokolta: Némethi Pál, Sámuel és János, akiknek neve a Szatmári Református Kollégium beiratkozási anyakönyvében olvasható.³⁷ A század második felében a kötet Váradi Mihály szatmári lelkipásztoré (1672–1689) lett,³⁸ tőle pedig Makódi János³⁹ vásárolta meg 1694-ben, Szatmáron.⁴⁰

Az *Evangéliumi harmónia* 1563-as kiadásának szintén Szatmáron őrzött példányán a B C / 1570 supralibros látható. Lehetséges feloldása: Csanádi (Cynádi, Czanádi) Benedek, aki 1569-ben kezdte wittenbergi tanulmányait,⁴¹ majd 1576 körül a borsodi Ládházán lett lelkipásztor.⁴² A kötetben több 16. századi latin glossza található. A következő ismert tulajdonosa bizonyos *Franciscus Callay*. A kötet a 19. század közepén került a Szatmári Református Kollégium könyvtárába.⁴³

A Bruckenthal Múzeum gyűjteménye sajátos kolligátumot őriz: Első darabja Kálvin *Evangéliumi harmóniájának* 1572-es kiadása, a második pedig Rudolf Gualther zürichi lelkész 1577-ben megjelent prédikációskötete. Kötéstábláján a következő bejegyzést olvassuk: *Ex Libris D[omi]ni Jacobi THURI Cziako Varadini distractis anno superiori 1582. 20. Aprilis, constat flor. quinque.* Thúri Cakó Jakab Wittenbergben (1564) és Heidelbergben (1568) peregrinált,⁴⁴ 1570-ben Mezőtúron volt rektor, 1572-től nagyváradi háromságos lelkész. 1573-ban hitvitázott Orosházi Szabó István unitárius atyafival. A hitvita szövege *Nagyváradi dialógus* címen ismert. Ritoókné Szalay Ágnes szerint

³⁶ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Budapest 1929, 31; 88; 101.

³⁷ Bura László: *Szatmári diákok 1610–1852*. Szeged 1994. 33; 47; 56; 60.

³⁸ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 195.

³⁹ Makódi Jánosról annyit tudunk, hogy 1661-ben született, Debrecenben subscribált 1678-ban, majd Leidenben (1685) és Franekerben (1687) tanult. (Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest 2007, 260.) 1694-es szolgálati helyét sajnos nem ismerjük.

⁴⁰ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1560 – SzatmMegyeiKvt IV. 73

⁴¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 31. Szabó Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus...* 136.

⁴² Ugrai János: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei*. Kézirat. Sároszpak – Tiszaújváros 2007, 76. Internetes elérhetősége: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tiszaninnen2007.doc.

⁴³ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1563 – SzatmMegyeiKvt I. 600.

⁴⁴ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 93.

1575 márciusában hunyt el.⁴⁵ Elhalálzásának dátuma valószínűleg téves, hiszen a kolligátum második darabja 1577-ben látott napvilágot. Czákó tehát 1579 (ekkor kötötték be a könyvet) és 1582 között halhatott meg. A könyv következő ismert tulajdonosa – paradox módon – éppen unitárius: 1602-ben Bükfalvi Nagy Imre kolozsvári unitárius egyházi ember vásárolta meg.⁴⁶ Bükfalvi glosszáiban hazai unitárius szerzők, Enyedi György és Karádi Pál műveit idézi. Következő tulajdonosa a 17. század közepén a szász Peter Kleskes.⁴⁷ A kolligátum valószínűleg tőle került a szebeni gimnáziumba.⁴⁸

A 17. század folyamán egyre több református közgyűjteménybe került Kálvin-kommentár. A teljes Újszövetség négy nyomtatványból összekötött kommentárját a supralibros tanúsága szerint bizonyos G S Z (ez idáig nem sikerült feloldani) vásárolta meg 1564-ben. A 17. század elején Békési S. István sárospataki diáké lett (1622-ben subscribált). Valószínűleg ennek korai, 1627-ben bekövetkezett halála után szállt iskolájára.⁴⁹ A kollégium 1671-es elűzésekor magával vitte könyvtárának egy részét, így került a kötet Marosvásárhelyre.⁵⁰ A Kolozsvári Református Kollégium gyűjteményében a 17. század óta megtalálható az Apostolok cselekedeteihez írott kommentárral (1564) egybekötött *Evangéliumi harmónia* (1563).⁵¹ A Debreceni Kollégiumnak szintén a 17. században adományozott levélkommentárt bizonyos *generosus dominus Daniel Varsányi*.⁵²

Técsi Jó István váradi tanár (1646–1650) és lelkipásztor (mh. 1650–1654)⁵³ ismeretlen beszerzésű *Evangéliumi harmóniáját* ma Szebenben őrzik. Több possessorbejegyzés nincs benne, így vándorlását sem tudjuk követni.⁵⁴ Kálvin levélkommentárjának Nikolas Henningsen hasonló témájú munkájával egybe-

⁴⁵ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Budapest 1998, 88–89.

⁴⁶ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó Miklós: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története*. I. Kolozsvár 2007, 390.

⁴⁷ Peter Kleskes Szebenben (1640 k.), Thornban (1648) és Königsbergben (1649) tanult (Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 232).

⁴⁸ *Harmonia ex evangelistis tribus composita*. In *Ioannem evangelistam commentarius*. Genevae 1572 + Gualther, Rudolph: *In prophetas duodecim, quos vocant minores homiliae*. Zürich 1577 – SzebenBruck V. III. 934–935.

⁴⁹ Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospatak 1998, 54.

⁵⁰ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1560 + *Commentariorum in Acta Apostolorum libri duo*, Genevae 1560 + *In omnes Pauli epistolas...* Genevae 1557 + Koll. 4 *Commentarii in epistolas canonicas*, Genevae 1554 – MvhelyTB Bf 69.

⁵¹ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1563 + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*. Genevae 1564 – KvRef R 84024–84025.

⁵² *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos...* Genevae 1556 – SzatmMegyeiKvt IV. 21.

⁵³ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 262.

⁵⁴ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*. Genevae 1560 – SzebenBruck V. III. 364.

kötött 1580-as kiadása⁵⁵ 1623-ban Laki Márton partiumi lelkipásztorhoz⁵⁶ került. Valószínűleg tőle vagy utódaitól vásárolta 1662-ben Horti István (1630 k.–1689) akkori nagybányai lelkipásztor, későbbi erdélyi püspök.⁵⁷ Tőle pedig – több kötetrel együtt – a Gyulafehérvárra menekült Sárospataki Kollégium könyvtárába került.

A 17. század közepén több erdélyi református lelkész könyvtárában tűnik fel a genfi reformátor írásmagyarázatai: Petrus Schirfeus Coronensis már említett kolligátuma⁵⁸ 1661 után Kaposi Jámbor István magyarbükkösi (1655–1656 k.), majd erdőszentgyörgyi (1661–1665) lelkipásztoré lett.⁵⁹ Tőle bizonyos Pataki Sámuelhez, Pataki Andrásához, majd Hermányi Incze Mihály kolozsvári prédikátorhoz, kolozs-kalotai espereshez került.⁶⁰ Hunyadi Pál (1642–1685), későbbi enyedi és vízaknai lelkipásztor 1667-ben marosvásárhelyi rektorként vásárolt levélkommentárt.⁶¹ A könyv következő tulajdonosa Pataki István (1640–1693) kolozsvári professzor, akit coccejánus tanítása miatt Hunyadival együtt idéztek az 1673-as radnóti zsinat elé.⁶²

A harmadik és egyben utolsó tulajdonosi kör, amelyről beszélnünk kell, az erdélyi unitáriusoké.

A *Második korinthusi levél* (1548), valamint a *Zsidókhöz írott levél* (1549) magyarázatának kolligátuma a legrégebbi, Erdélyben is megtalálható Kálvin-kommentár. 1558-ban kötötték egybe, feltehetően Erdélyben. A címelőzék-lapon található bejegyzés alapján Gregor Wagner ajándékozta Óvári Benedeknek.⁶³ A két személyről csupán annyit tudunk, hogy 1568-ban mindketten a gyulafehérvári – ekkor már – unitárius iskolában tanítottak, és ugyanebben az évben részt vettek a gyulafehérvári hitvitán.⁶⁴ Wagner később gyulafehérvári nyomdász lett, Óvári pedig simándi lelkipásztorként tűnik fel 1579-ben.⁶⁵ Az

⁵⁵ *Commentarii in omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos. Adjunximus commentarios in omnes Epistolas canonicas.* Genevae 1580 + Henningsen, Nicolaus: *Commentaria in omnes epistolas apostolorum, Pauli, Petri, Iudae, Iohannis, Iacobi, et in eam quae ad Hebraeos...* Strassbourg 1586 – MvhelyTB Bf 68.

⁵⁶ Laki Mártonról mindössze annyit tudunk, hogy 1599-ben Érkeserűben szolgált (Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* Budapest 1929, 35.)

⁵⁷ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest 1977, 264.

⁵⁸ Ld. a 26. jegyzetet.

⁵⁹ *Névkönyv az Erdélyi Református Egyház Számára.* Kolozsvár 1896, 9.

⁶⁰ Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* 236–237.

⁶¹ *In omnes Pauli apostoli epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos et omnes Epistolas canonicas commentarii.* Genevae 1565 – KvTeol 3033.

⁶² Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 220 és 267.

⁶³ *Commentarii in secundam Pauli epistolam ad Corinthios.* Genevae, 1548 + *Commentarii in epistolam ad Hebraeos.* Genevae 1549 – KvUnit U 62703–62704.

⁶⁴ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó Miklós: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története I.*, 183.

⁶⁵ Uo. 226 és 318.

adományozás 1568 körül történhetett. Ezután Várad János kolozsvári királybíróé (1662–1663), majd az unitárius ekléziáé lett.⁶⁶

Az újszövetségi levélmagyarázatok 1551-es kiadásának kolligátuma⁶⁷ Járai János (–1661) kolozsvári unitárius lelkipásztoré volt, aki néhány hónapig egyházának püspöki tisztségét is betöltötte.⁶⁸ A kötet valószínűleg halála után is unitárius tulajdonban maradt, hiszen első és hátsó táblájára több unitárius egyházigazgatási iratot másoltak. A kötet valamikor 1803 előtt került a Székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtárába.

Külföldről hozhatta az *Evangeliumi harmónia* 1555-ös kiadását⁶⁹ Adam Frank (1596–1655) egykori rakówi unitárius rektor, majd kolozsvári lelkipásztor (1643–1655).⁷⁰ Tőle Stamarius Pál szintén kolozsvári tanárhoz (1655–1661) és prédikátorhoz (1661–1672),⁷¹ majd utódához, Jövedétsi András lelkipásztorhoz (1689–1710),⁷² később pedig jóakarójához, Régeni Oroszlán János kolozsvári asztalosmesterhez került.⁷³ Ezután lett a helyi unitárius eklézia tulajdona.

A berethalmi Laurentius Werner kommentárkötetét⁷⁴ 1627-ben Varsolczy M. János kolozsi unitárius lelkipásztor vásárolta meg,⁷⁵ 1629-ben Makai Nyíró József⁷⁶ kolozsvári lelkipásztoré, majd az egyházközségé lett. Innen vette kölcsön 1720. január 24-én Pálfi Zsigmond lelkipásztor,⁷⁷ aki a következő szöveget írta címlapjára: *Ao 1720 die 24. Januarii E könyv a Tisztl. Kolosvári Mater Ecclesiae, mikor kívántatik, annál is inkább holtom után vissza kel vitetődni, mi-*

⁶⁶ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó Miklós: *i. m.* II. 74–76.

⁶⁷ *In omnes Pauli epistolas atque in epistola ad Hebraeos commentaria.* Genevae 1551 + *Commentarii in Epistolas Canonicas.* Genevae 1551 – SzUdvRef 6158.

⁶⁸ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 123.

⁶⁹ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita, adiuncto seorsum Iohanne.* Genevae 1555 – KvUnit U 58287.

⁷⁰ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 3–4. Kelemen Miklós: *Unitárius kislexikon.* Budapest 1999, 65.

⁷¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 264. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó Miklós: *i. m.* II., 206.

⁷² Jövedétsi András (1651–1710) Kolozsváron tanult, majd Brémában (1675) és Leidenben (1676) peregrinált. A kolozsvári unitárius iskola lektora, majd rektora, 1689-től haláláig volt lelkipásztor Kolozsváron (Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 20).

⁷³ Régeni Oroszlán György (mh. 1698 vagy 1699) kolozsvári asztalosmester, Régeni Oroszlán János fia. Házitanítója Jövedétsi András volt. (Kovács András: „Látom az tanításban Istennek nagy ajándéka vagyon nála – Jövedétsi/Belleschdörfer András származásához. In: *Korunk* 2010 október, XXI. évf. 10. sz., 11.)

⁷⁴ Ld. a 24. jegyzetet.

⁷⁵ *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Budapest 2000, III. 2220.

⁷⁶ Makai Nyíró (Rasoris) István Kolozsvárról származik, Altdorfban (1614), Ingolstadtban (1615) és Leidenben (1616) peregrinált, hazatérte után Kolozsváron lett unitárius rektor, majd lelkipásztor (1626–1644). Ld. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 257.

⁷⁷ Pálfi Zsigmond (1673 k.–1737) Kolozsváron (1691) tanult, Odera-Frankfurtban (1698), Leidenben (1698), Franekerben (1699) és Angliában (1701) peregrinált. 1702-ben lektor lett a kolozsvári unitárius iskolában, 1707-től lelkipásztor, 1724-től haláláig unitárius püspök. (Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 244–245.)

vel tsak olvasásnak okáért vöttem kezemhez. Pálfi Sigmond Kolosvári edgyik Unit. Praedikátor mpia.

Az erdélyi és partiumi gyűjtemények Kálvin-kommentárjainak 16–17. századi tulajdonosait sorjázva azt láthatjuk, hogy felekezettől függetlenül, első-sorban a képzett, akadémiát járt lelkipásztorok forgatták ezeket a műveket, de valószínűleg más szerzők bibliai kommentárjai is az ő kezük alatt koptak leginkább. A számos széljegyzet, a teleírt táblák, a címelőzők- és hátvédlapok azt bizonyítják, hogy a kötetek nemcsak a tékákat terhelték, hanem forgatták is őket. Az, hogy a 18. században még pénzt adtak a 16. századi genfi reformátor kommentárjaiért, szintén azok használatát bizonyítja, hiszen érdektelen könyvet legfeljebb örökölt valaki, de semmiképp nem vásárolt.

A nagyszámú lutheránus és unitárius könyvtulajdonos pedig annak a bizonyosága, hogy a reformáció irányzatainak békésnek nem mondható szétválása után sem „tették indexre” a többi felekezet markáns teológusait – lettek legyen azok olyan „radikálisak és türelmetlenek”, mint Kálvin –, hanem felekezettől és kortól függetlenül megbecsülték a jó írásmagyarázót, illetve írásmagyarázatot. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Kolozsvár unitárius elsőpapja leveszi 1720-ban az eklézsia tékájának polcáról; és valószínűleg egyházi beszédeinek megírásakor használja.

Kálvin tehát 150 év távlatából is aktuálisnak bizonyult. Erdélyi aktualitását igazolja, hogy az újszövetségi kommentárok magyar tolmácsolásának úttörő munkáját éppen két erdélyi értelmiségi, Dávid Gyula székelyudvarhelyi lelkipásztor és Szabó András, az ottani kollégium latin–francia szakos tanára vállalta fel az 1930-as években. Nekik köszönhetjük, hogy Kálvin néhány újszövetségi kommentárja ma is ott van a magyar református lelkipásztorok könyvtárában, és remélhetőleg haszonnal forgatják a következő időkben is.

A könyvtárak rövidítéseinek jegyzéke

BrassóEv	a Brassói Evangélikus Gimnázium könyvtára a Román Országos Levéltár Brassói Fiókjának kezelésében
BukNat	a bukaresti Román Nemzeti Könyvtár
KvRef	a Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára kezelésében
KvTeol	a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára
KvUnit	a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára kezelésében
MedgyesEv	a Medgyesi Evangélikus Gimnázium Könyvtára a Medgyesi Evangélikus Egyházközség kezelésében
MvhelyTB	Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár
SegesvEv	a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára a Segesvári Városi Könyvtár kezelésében
SzatmMegyeiKvt	Szatmár Megyei Könyvtár
SzebenBruck	a Nagyszebeni Bruckenthal Múzeum könyvtára

SzUdvRef

a Székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtára a Székely-
udvarhelyi Múzeum kezelésében

ZilahRef

a Zilahi Református Kollégium könyvtára a Zilahi Pedagógusok
Háza kezelésében